

prejeto: 2010-04-15
pregledni znanstveni članek

UDK 930.23:341.222(450:497.4)

ZGODOVINJENJE SLOVENSKO-ITALIJANSKE MEJE IN OBMEJNEGA PROSTORA

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: marta.verginella@guest.ames.si

IZVLEČEK

Poimenovanje meje, ki navaja eno samo njeno stran, je analizirano kot primer nekorektnega zgodovinskega imenoslovja in indic etnocentričnega diskurza, ki je pogost v zgodovinskih prikazih severnojadranskega prostora. Avtorica opozarja na ukoreninjenost narodno osredinjene zgodovine tako na italijanski kot na slovenski strani meje in navaja razloge za zgodovinski izbris drugega. Natančna opredelitev zgodovinskega opazovališča, ki je ena od ključnih postavk *histoire croisée*, ki se zavzema za navzkrižne in zamenljive poglede, je pogoj za oblikovanje pluralnejše in celovitejše zgodovine slovensko italijanskega obmejnega prostora in za njeno umestitev v okrilje t. i. border studies.

Ključne besede: mejne študije, zgodovina slovensko italijanske meje, nacionalna raba zgodovine, *histoire croisée*, obmejna zgodovina

LA STORICIZZAZIONE DELLA FRONTIERA ITALO-SLOVENA

SINTESI

La definizione del confine che menziona soltanto uno dei suoi versanti è analizzata come caso di una terminologia storica non corretta e come indizio di un discorso etnocentrico, frequente nei lavori storiografici che si occupano dell'area nord *croisée* adriatica. L'autrice sottolinea il radicamento di una storiografia nazionalmente con *croisée* cepita sia da parte italiana che da quella slovena del confine e indica le ragioni della mancata storicizzazione dell'altro. Una specificazione chiara del punto di osservazione della storia è uno dei presupposti fondanti dell'*histoire croisée*. Quest'ultima sostiene la necessità di incrociare gli sguardi rendendoli *inter croisée*.

scambiabili, presupposto per una storia più completa e plurale dell'area di confine italo-slovena e per il suo riconoscimento nell'ambito dei border studies.

Parole chiave: border studies, confine italo-sloveno, uso nazionale della storia, histoire croisée, storia di confine

Brskanje po spletu zna včasih prijetno presenetiti, denimo takrat, ko se spletne vsebine razvrstijo po nepričakovanem ključu. Preden sem začela pisati to besedilo, sem vpisala v *google* besedno zvezo »slovensko-italijanska meja« in prikazalo se je 185.000 zadetkov. Med njimi se je na drugem mestu izpisalo obvestilo o odprtju trgovine Ikea »v bližini slovensko italijanske meje«, na petem se je prikazalo Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije o slovensko-italijanskih odnosih od leta 1880 do leta 1956. Poskusila sem z isto besedno zvezo v italijanščini (*confine italo sloveno*) in *google* je izvrigel 131.000 zadetkov. Med prvimi so bili razvrščeni predvsem tisti, ki so ponujali informacije o »padcu« slovensko-italijanske meje in o možnostih potovanja v Slovenijo in skoznjo. Šele ko sem vpisala besedno zvezo *confine Italia Slovenia*, se je med 107.000 zadetki na desetem mestu izpisala italijanska verzija slovensko-italijanskega zgodovinskega poročila. Nepričakovano visoka uvrstitev je dajala vtis o čedalje pogostejšem omenjanju poročila ne le v ozkih italijanskih zgodovinarskih krogih, temveč tudi v širši italijanski javnosti.¹

Da bi preverila zanesljivost takega sklepa, sem v brskalnik vpisala še besedno zvezo *confine orientale*. Zadetki so zarisali nov niz vsebin. Na prvih dveh straneh so se zvrstili naslovi knjig in novic o zgodovini italijansko-slovenske meje, ni se pa izpisalo poročilo slovensko-italijanske zgodovinske komisije. Perspektiva informacij je bila izključno italijanska. V njih je preteklost zasenčila sodobnost, z njeno prevlado pa so izpadle turistične in gospodarske informacije, ki so prevladovale med zadetki ob prvem iskanju. Do podobnega rezultata je prišlo tudi ob vpisu slovenske različice iste besedne zveze. Na vpis zahodna meja so se izpisale zgodovinske vsebine in politične novice, povezane z obmejno, slovensko-italijansko zgodovino.

¹ Začetnemu prepričanju obeh pobudnikov mešane slovensko-italijanske zgodovinske komisije, in sicer Ministrstva za zunanje zadeve Italije in Ministrstva za zunanje zadeve Slovenije, da je treba preteklost trdno zakoličiti, kajti le tako ne bo obremenjevala sodobnosti in nadaljnega gospodarskega razvoja obmejnih regij, je sledilo razočaranje italijanskih vladnih krogov, ki niso sprejeli zaključnega poročila (Verginella, 2002; Millo, 2009).

Iz opravljenega spletnega brskanja je razvidno, da je omenjanje obeh strani meje (slovensko-italijanska meja, *confine italo sloveno*) domače v podjetniških in gospodarskih odnosih. Poslužujejo se ga oglaševalci turističnih in trgovinskih uslug, ki so dovzetni za dobre sosedске odnose in upoštevajo občutljivost svojih potencialnih naslovnikov, gostov in kupcev. Poimenovanje meje, ki navaja samo eno, »našo« stran, pa prevladuje med besedili zgodovinske provenience in v politični publicistiki. Že površen pregled zadetkov pokaže, da omenjanje vzhodne meje v italijanskih in zahodne meje v slovenskih besedilih ni mišljeno zgolj v geografskem smislu, kajti raba obeh oznak ima veliko opraviti z narodnimi čustvi, saj zmore priklicati v zavest idejo o izgubljenem oziroma nekoč že pridobljenem in posedovanem ozemlju. Besedni zvezi sta politično in nacionalno konotirani, povezani s samim pojmovanjem narodnega telesa in njegovo preteklostjo, asociirata na obrambno linijo ali pas, v katerem je potrebno zaščititi lastne narodne interese pred sosedovimi.

V tem oziru je pomenljiva sprememba v italijanskem naslovu knjige nemškega zgodovinarja Rolfa Wörsdorferja (Wörsdorfer, 2004), ki je nedavno izšla pri ugledni bolonjski založbi Il Mulino. Nemški izvirnik bralce nagovarja z italijansko-jugoslovanskim obmejnim prostorom, v italijanskem prevodu pa je ta dvojnost prisotna le v podnaslovu *Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*. Italijanski naslov namreč omenja samo vzhodno mejo *Il confine orientale* (Wörsdorfer, 2009) in zamolčuje njeno drugo stran. Če bi šlo za nepremišljeno nerodnost, bi spremembo naslova zlahka prezrli, ker pa gre za izbiro, ki je povsem dosledna s čedalje pogostejše uporabljeno zgodovinsko nomenklaturo, se bom ob njej pomudila. Kajti ne širi le enoznačne reprezentacije meje prav v času, ko Evropska unija ukinja državne meje, neskladna je tudi z avtorjevim hotenjem in njegovim zavzemanjem za pluralno zgodovino severnojadranskega prostora.

Primer nekorektne zgodovinskega imenoslovja razumem kot indic širšega kulturnega stanja, v katerem se tudi intelektualno bolj ozaveščenim krogom zdi povsem legitimno in smiselno promovirati enoznačno reprezentacijo meje in z njo obmejnega prostora. Reprezentacija meje, ki drugega zamolčuje, ustvarja po Josefu Fontani predpogoj njegovega izključevanja. A če za etnocentrično naravnano skupnost velja, da ni sposobna opaziti, »da so onstran limesa drugi svetovi, druge kulture pa celo znanost in tehnologija« (Fontana, 2003, 19), potem lahko podobno trdimo tudi za raziskovalce, ki sodelujejo pri obmejnih projektih in sebe razumejo kot iskrene zagovornike obmejnega znanstvenega sodelovanja, v resnici pa ne zmorejo (ali pa nočejo) preseči entocentričnih drž. Kako to, da se nekorektno poimenovanje slovensko-italijanske meje pojavlja celo v projektih *Interreg*, katerih namen je širiti »nov način preučevanja« in »učenja« obmejne zgodovine in obenem upoštevati pluralnost obmejnega prostora?

V nekorektnem imenoslovju, ki kaže na slabo prikrite težave z drugostjo, sta najprej vidni nevednost in autoreferenčnost, a tudi zavezanost intelektualni tradiciji, ki narodno pripadnost razume kot sinonim kulturne pripadnosti, nacionalno mejo pa kot togo kulturno mejo, ki pripadnike enega naroda tudi kulturno loči od pripadnikov drugega. Gre za intelektualne in akademske države, ki niso nikoli zares osvojile principov kulturnega relativizma (Levi Strauss, 1993, 16) in se niti niso spopadle s tistim globinskim kritičnim pretresom, ki ga utemeljujejo postkolonialne študije (Bhabha, 2007, 277–280).

V sodobnem svetu bi meje in obmejni prostori morali postati po Etienneu Balibarju (Balibar, 2007) delovišča državljanstva in civilizacije. Kljub poskusom njihovega brisanja pa še vedno označujejo točke, kjer se neha robno ozemlje, do katerega imajo države lastniško pravico in na katerem izvajajo različne oblike nadzora, od davčnega do policijskega. Za korenitejše brisanje državnih meja sta nedvomno potrebna zasuk v pogledu in prelom v mentaliteti in z njima tudi novo zgodovinjeno mej.

Od antike naprej je bila zgodovina ljudstev in kraljestev tudi zgodovina njihovih mej. Grški in rimski zgodovinarji so pisali o njihovem oblikovanju in spreminjanju. V poznejših obdobjih so dela polihistorjev nemalokrat podžigala napetosti med sosedji in pripravljala ugodna tla za vojne spopade. Redkeje so prispevala k brisanju in slabljenju mej. Z razvojem nacionalnih gibanj so mnogi zgodovinarji političnemu angažmaju dodali še narodnoobrambno poslanstvo. Pridružili so se »arhitektom nacije«, politikom, novinarjem, filologom, geografom ipd. in učvrstili narodno genealogijo z zgodovinskimi dokazi o narodno homogenem občestvu. Sočasno so zakrili pluralni izvor prebivalstva in upravičili neogibnost spoja med krvjo in grudo. S prevzemom narodnoobrambnega poslanstva so tudi sodelovali pri določanju zunanjih mej narodno zamišljenih skupnosti.

Po Balibarju je nacionalizem organska ideologija, »ki ustreza nacionalni instituciji, ta pa temelji na formulaciji pravila izključevanja vidnih ali nevidnih mej, ki pa so vselej materializirane v zakonih in praksah.« Izključevanje je bistvo nacije, ki kot struktura »ustvarja diferenciacijo in jo tudi ohranja, se pravi zahteva, da jo branimo. Lahko bi rekli, da se forma nacija upira temu, da bi meje odpravili ali jih neskončno razširili. Meja je institucionalno sredstvo za ohranjanje pravila izključevanja oziroma za to, da ne popustimo glede tega, kako nujno je to pravilo« (Balibar, 2007, 34).

V srednjeevropskem prostoru, h kateremu je pripadalo tudi severnojadransko območje, so oblikovanje narodno zamišljene skupnosti spremljali prvi poskusi pisanja narodno osrediščene zgodovine. Potrjevanje avtohtonosti lastnega naroda se je na ozemlju, ki je bilo večetnično in večjezično, sprevrglo v zgodovinopisni izbris sosedov. Zgodovinski orisi so upravičevali odvzem domovinske pravice tistim, ki so jih pisci narodnih zgodovin razglasili za »prišleke«. V narodno kompetitivnih odnosih druge polovice 19. stoletja je narodno profilirana zgodovinska pripoved postala po-

litično sredstvo v rokah narodnih elit, uporabna za strjevanje lastnih sil in izključevanje drugega.²

V severnojadranskem prostoru so se prvi odmiki od narodnoobrambnega zgodovinopisja pojavili na prehodu iz 19. v 20. stoletje, predvsem v intelektualnem okolju, ki se je oblikovalo v stiku z avstromarksizmom in je gojilo iskrene univerzalistične vrednote. Angelo Vivante, eden njegovih najbolj prodornih predstavnikov, je v delu *Irredentismo adriatico* (1912) preusmeril zgodovinopisno pozornost od političnih plitvin v globino gospodarskih in socialnih silnic. Opozoril je na škodljivost zgodovinskih sodb, ki prisegajo na etnično kontinuiteto in vztrajajo pri civilizacijskem primatu staroselcev. Kajti pravica precedence in obsedenost s čistostjo sta si v obeh narodnih gibanjih od sredine 19. stoletja naprej stali zrcalno nasproti; italijanska stran se je sklicevala na kontinuiteto med rimsko in italijansko civilizacijo, slovenska pa je bila pripravljena pritrditi mitu o venetskih prednikih, da bi dokazala avtohtonost, predhodno rimski (Vivante, 1954, 136–138).

Vivantejevo bistroumno razgaljenje narodno osrediščene zgodovine v obmejnem prostoru je vse do druge polovice 20. stoletja ostalo osamljen zgodovinopisni podvig. Narodno fokusirana obmejna zgodovina je prevladala tako med italijanskimi kot slovenskimi zgodovinarji Julijske krajine oziroma Primorske, skladno s potrebami narodno kompetitivnih subjektov. Pred prvo svetovno vojno je politični boj za spremembo italijansko-avstrijske meje in vključitev »neosvobojenih ozemelj« v kraljevino Italijo zahteval dokaze o italijanski preteklosti avstrijskega Primorja, Istre in Dalmacije. Podobno so tudi jugoslovanski, slovenski in hrvaški nasprotniki italijanskega »obmejnega fašizma« zbirali dokaze o kršenju manjšinskih pravic in z njimi pripravljali dokumentarno osnovo, na kateri je nastalo Čermeljevo delo *Life and Death Struggle of a National Minority. The Yugoslavs in Italy* (1936). Nezamisljivo vlogo so jugoslovanski in italijanski zgodovinarji odigrali ob pripravah na pariško mirovno konferenco leta 1947. Medtem ko je Fran Zwitter s svojim zgodovinopisnim znanjem podprl delo jugoslovanskih diplomatov, sta Carlo Schiffrer in Ernesto Sestan priskrbeli zgodovinske argumente italijanski diplomaciji, ki je v Parizu poskušala pridobiti Italiji »nacionalno pravično« mejo.

Veliko o takratni politični rabi obmejne zgodovine in uporabljenih argumentacijskih postopkih izvemo tako iz Schiffrerjeve razprave *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia* (1946) kot iz Sestanovega dela *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (1947). Obe študiji, ki zagovarjata italijanski zgodovinski primat in dokazujeta neutemeljenost jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, nekateri italijanski (in tudi drugi) zgodovinarji še vedno obravnavajo kot nepogrešljivi, referenčni točki pri preučevanju severnojadranskega prostora. Njun

2 Marc Ferro je na primeru Alzacije Lorene lepo pokazal, kako se je »uradna zgodovina« upognila potrebi po enoznačnem prikazu zgodovine obmejne regije in na kakšen način je prispevala k razvrednotenju zgodovine drugega (Ferro, 1985, 49–52).

vpliv se da zaslediti celo v slovensko-italijanskem zgodovinskem poročilu, in sicer na tistih mestih, kjer je vidna nekritična uporaba paradigme – ki se nagiba k predstavljanju italijanskih ali nasploh italofonskih prebivalcev mest kot kultiviranih, Slovencev ali Hrvatov pa kot neomikanih, nepismenih kmetov in v kontekstu druge svetovne vojne celo krvoločnih in nasilnih, pojasnjujoč italijanski nacionalizem kot produkt družbeno strukturirane in kulturno kompleksne skupnosti, slovenskega in hrvaškega pa kot rezultat družbeno linearne in kulturno uniformne družbe – ko razmerje med mestom in podeželjem označi kot vozlišče »še vedno trajajoče politično-historiografske razprave o pravi narodni podobi Primorja« (Kacin Wohinz, Troha, 2001, 28).

Sintetičnost in nazornost sta nedvomno odlika enovite pripovedi o slovensko-italijanskih odnosih, ki je nastala po dolgoletnem preučevanju in usklajevanju v italijansko-slovenski komisiji. A prelomnost dosežka ne sme biti ovira za njegov kritični pretres in zato da bi v tem skupnem poskusu zgodovinjena obmejne zgodovine prezrli konceptualne zdrse in pomanjkljivosti linearne razumevanja zgodovine, ki ostaja presenetljivo nepropustno in je nagnjeno k vključevanju zgodovine drugega le kot nečesa zunanjega, nečesa, kar je včasih potrebno za celovitost prikaza dejstev, zelo redko pa v smislu sogovornika, koristnega za ponoven razmislek o lastnih interpretacijskih vzorcih in morda za preverbo o argumentacijskih struktur, ki so se fosilizirale že v prave zgodovinopisne topose.

V perspektivi presejanja etnocentričnega podajanja zgodovine velja prisluhniti Mariji Todorovi, ko trdi, da je treba kritično premisliti zgodovinsko dediščino (*historical legacy*), še posebej ko sili k dihotomičnemu razumevanju obmejnih družb in preprečuje vzajemno priznanje drugega. Ograditi se od zgodovinske dediščine, ki v drugem vidi neogibno komplikacijo, vzrok konfliktov in nasprotij, pomeni tudi kritično se soočiti z zgodovinopisnimi argumentacijskimi postopki, ki obnavljajo etnocentrične predsodke in krepijo prav tiste miselne pregrade, za katere zgodovinarji obmejnih prostorov pravijo, da jih želijo razumeti.

Tako kot v zgodovinopisju na sploh tudi v zgodovinjenu meje ni nevtralne pozicije. Natančna opredelitev opazovališča, tako raziskovalnega kota kot ravni raziskovanja – je, če sledimo pojasnitvam Michaela Wernerja in Bénédicte Zimmermann, ena od ključnih postavk *histoire croisée* (v angleščini se uveljavlja poimenovanje *Connected History* oziroma *Shared History*). Gre za zgodovinopisje, ki se zavzema za navzkrižne, zamenljive poglede in v premišljenem izmenjevanju in dopolnjevanju opazovalnih kotov vidi priložnost za čim bolj kompleksno razumevanje zgodovinskega dogajanja, a tudi za odmik od »'intelektualnega' imperializma in strategij politične prevlade« (Werner, Zimmermann, 2004, 15).

Komparativnost in interdisciplinarnost nista namreč za *histoire croisée* le prazni besedi, temveč spodbuda za celovitejše preučevanje zgodovine in uvid njene pluralnosti, sočasno pa tudi predpogoj razmisleka o razmerju, ki ga zgodovinar oblikuje

s predmetom svojih raziskovalnih zanimanj. Kajti raziskovalni prostor ne obstaja sam po sebi, *a priori*, oblikuje se »na dinamičen način skozi križna razmerja med enim in drugim« (Werner, Zimmermann, 2004, 27).

Že površen pregled zgodovinenja severnojadranskega obmejnega prostora pokaže, kolikšno vlogo so pri njem imeli zgodovinarji, ki so bili rojeni na obmejnem prostoru ali pa so bili z njim biografsko povezani. Šele v zadnjih letih se povečuje število raziskovalcev, ki zgodovino severnojadranskega območja raziskujejo, ne da bi bili z njo v »sorodstvu«. Gre za pomembno novost, ki je odraz povečanega raziskovalnega vložka, predvsem pa ustanovitve in delovanja Znanstveno-raziskovalnega središča Koper Univerze na Primorskem in Univerze v Novi Gorici, inštitucij, ki so uravnotežile zgodovinarske vrste na slovenski in italijanski strani meje. Ne le, da je danes zgodovinenje obmejnega prostora prerazporejeno na obeh straneh meje, z raziskavami mlajših zgodovinarjev, ki ne privilegirajo več politično institucionalne zgodovine in se usmerjajo tudi na raziskovalna polja kulturne, socialne, gospodarske in demografske zgodovine, prihajajo na dan rezultati prvih plodnih kontaminacij med sosednjimi zgodovinopisnimi šolami in tradicijami.

Razprave, objavljene v tej številki Acta Histriae, ki so po tematski obravnavi in metodoloških prijemih raznolike, prepričljivo dokazujejo, da se ob zgodovinopisju, ki utrjuje idejo o zgodovinski kontinuiteti (Zerubaval, 2005, 32–36) uveljavlja zgodovinopisje, ki misli obmejni prostor v njegovi pluralnosti, ki ne briše mnogo-obraznih obmejnih identitet, predvsem pa ne sledi vzorcu narodno linearne in čiste zgodovine. V pluralnosti zgodovinopisnih pristopov in gledišč odzvanja uvid, da pisanje zgodovine slovensko-italijanske meje ne more zaobiti vprašanj in razmišljanj, ki jih zastavlja interdisciplinarno preučevanje mejnih prostorov, t. i. *border studies*, tudi v drugih evropskih in neevropskih okoljih (Salvatici, 2005). Vse jasneje se zarisujejo možnosti in izzivi komparativnega zgodovinopisja, ki ni bilo v severnojadranskem prostoru nikoli zares preizkušeno (Wörsdörfer, 2009, 18).

HISTORICISATION OF THE SLOVENE-ITALIAN BORDER AND BORDER AREA

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: marta.verginella@guest.ames.si

SUMMARY

A survey of contents published on the internet has shown that the designation »Italian-Slovene border« or »confine italo sloveno«, together with related de-

signations of both sides of the border, is very much present in entrepreneurial and economic relations, whereas the designation of the border indicating only one, »our« side, is prevalent in texts of historiographical provenience and in political journalism. It is already evident from a quick overview of search results that references to the eastern border in Italian texts and references to the western border in Slovenian texts are not only of geographical nature, but they also indicate a politically and nationally connoted nomenclature promulgating one-sided representations of the border.

One example of incorrect historical onomastics is analysed as an indication of ethnocentric discourse, in which national affiliation is understood as a synonym of cultural affiliation and a national border as a rigid cultural boundary that also separates the members of one nation from the members of another along cultural lines. From the second half of the 19th century onwards, concealment of plural origin became a national defence mission of historians who devoted themselves to the history of border areas.

In the Central European area, to which the northern Adriatic region belongs, the assertion of the autochthonism of one's own nation turned into a historiographical effacement of its neighbours. Amidst competitive relations between nations in the second half of the 19th century, national historical narrative became a political tool in the hands of the national elite and proved to be especially useful in consolidating one's own forces while excluding others. Although the first departures from historiography in the service of national defence already occurred at the turn of the nineteenth and twentieth centuries (Angelo Vivante), the nationally-focused border history continued to prevail both among Italian and Slovenian historians of Venezia Giulia until the 1980s. Its influence is also manifest in the Slovenian-Italian historical report, which is the result of long-term reconciliation of Italian and Slovenian historians and provides a uniform account of Slovenian-Italian relations. Nevertheless, as crucial as this achievement may be, it should not be exempt from critical scrutiny: with regard to moving beyond the ethnocentric presentation of history, Maria Todorova rightfully claims that historical legacy must be subject to critical evaluation, especially when it imposes a dichotomous understanding of border societies or when it hinders mutual recognition of the other.

*An accurate determination of an observation point, both in terms of research perspective and level, is – following the explanations of Michael Werner and Bénédicte Zimmermann – one of the key principles of *histoire croisée*, a historiography that deals with crossing, interchangeable views, and takes the deliberate exchanging and supplementing of observation perspectives as an opportunity for an as much complex understanding of historical events as possible, but also as a departure from »'intellectual' imperialism and strategies of political domination« (Werner, Zimmermann).*

Discussions published in this issue of Acta Histriae, which vary in their thematic focus and methodological approach, provide a convincing demonstration that alongside the historiography, which aims at strengthening the idea of historical continuity, a historiography concerned with border areas and their pluralities has emerged, a historiography that does not efface multi-faced border identities, and a historiography that incorporates historical writings on the Slovene-Italian border into interdisciplinary studies of border areas or the so-called border studies.

Key words: border studies, the history of the Slovene-Italian border, national use of history, histoire croisée, border history

LITERATURA

- Balibar, E. (2007):** Mi državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo. Ljubljana, Sophia.
- Bhabha, H. K. (2007):** DisemiNacija: čas, naracija in robovi moderne nacije. V: Jeffs, N. (ur.): Zbornik postkolonialnih študij. Ljubljana, Krtina, 249–287.
- Ferro, M. (1985):** L'histoire sous surveillance. Paris, Calmann-Lévy.
- Fontana, J. (2003):** Evropa pred zrcalom. Ljubljana, Cf.
- Kacin Wohinz, M., Troha, N. (ur.) (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. I rapporti italo-sloveni 1880–1956: Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Slovene-Italian relations 1880–1956: Report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana, Nova revija.
- Millo, A. (2009):** Italiani e Sloveni fra Ottocento e Novecento. La proposta interpretativa della commissione storico-culturale italo-slovena. V: Bucarelli, M., Monzali, L. (ur.): Italia e Slovenia fra Passato, presente e futuro. Roma, Edizioni Studium, 11–18.
- Salvatici, S. (ur.) (2005):** Confini. Costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni. Soveria Mannelli, Rubbettino.
- Strauss, L. (1994):** Rasa in zgodovina. Totemizem danes. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Todorova, M. (2004):** Balkan. Identities, Nation and Memory. London, Routledge.
- Verginella, M. (2002):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske komisije. Prispevki za novejšo zgodovino, 52, 1. Ljubljana, 165–167.
- Vivante, A. (1954):** Irredentismo adriatico. Firenze, Parenti.
- Werner, M., Zimmermann, B. (2004):** Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité. V: Werner, M., Zimmermann, B. (ur.): De la comparaison à l'histoire croisée. Paris, Seuil, 15–49.

- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn, Schöningh.
- Wörsdörfer, R. (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, Il Mulino.
- Zerubaval, E. (2005):** Mappe del tempo. Memoria collettiva e costruzione del passato. Bologna, Il Mulino.